

ՀՏԴ 8137

Լեզվաբանություն

Լուսինե ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

բ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ

e-mail: margaryan.lusine@yandex.ru

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ -ՏԱՏ/ՇԱՏԻ -ՏԵՆ/ՇԵՆ
ԲԱՌԱՐՄԱՏՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒՆԵՐՈՒՄ**

Արցախի բնական/անսահմանում շատ-ով բաղադրված տեղանունները սահմանափակ են, այնուամենայնիվ շատ-ը կիրառական է և կենսունակ որպես տեղանվանակերտ մասնիկ: Վարդաշատ, Ծաղկաշատ, Արևշատ բնականությունների քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ Արցախի բնական/անսահմանության մեջ քաղաք իմաստով շատ-ի տեղանվանակերտ գործառույթը մարած է, և «առատ» նշանակությամբ գործառույթը համանուն միավորի կենսունակությունն է ակտիվանում:

Իսկ ճեն բառարմատով բաղադրված շուրջ քառասունհինգ բնականուն է վկայված Արցախի բնական/անսահմանում /ի՛ն ու նոր/: Հատկանշելի է ` եթե ճեն եզրն առդրվում է հատկանվան/անձնանուն, մականուն, տոհմանուն/, այդ դեպքում ճեն-ը՝ որպես բառարմատ, գիտակցելի է մնում ու պահպանում է իր բառական նշանակությունը, իսկ եթե հասարակ անվանն է բաղադրվում, ապա մեծանում է նրա բառական իմաստի՝ անսահմանի վերածվելու՝ ապակոդավորված/անսահման հնարավորությունը:

Բանալի բառեր`- ճեն, -շատ բառարմատներ, բնականուն, Վարդաշատ, Ծաղկաշատ, Արևշատ, Խոնաշեն, Բերդաշեն, Մանկապաշեն, Մխողաշեն, Մաղաթաշեն, Մյուրիշեն, Սարգսաշեն, Մարտունշեն, Սկդիշեն:

Л. Маркрян

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ИРАНСКИХ КОРНЕВЫХ ОСНОВ -ՏԱՏ/ՇԱՏ Ի -ՏԵՆ/ՇԵՆ В
ОЙКОНИМАХ АРЦАХА**

Среди Арцахских ойконимов топонимы, составленные иранским корнем –шат, ограничены, но по сути корень –шат имеет активную функциональность и практичность как топонимический формант. Изучив ойконимы Варташат, Цагикашат, Аревшат, становится очевидно, что в Арцахских ойконимах корень –шат со значением «город» почти не реализуется, однако данная омонимичная единица активнее употребляется в значении «много», становясь активным топонимическим формантом.

Среди Арцахских ойконимов примерно 45 топонимов, составленных иранским корнем –шен.

Примечательно, что если –шен прилагается к именам собственным (имя, прозвище, родовое имя), то выделяется как корень и сохраняет свое лексическое значение, в случае приложения к нарицательному

имени проявляется его производное значение.

Ключевые слова: корневые основы –шат, –шен, ойконим, Варташат, Цагикашат, Аревшат, Хонашен, Берташен, Мачкалашен, Схторашен, Мадаташен, Мюришен, Саркисашен, Мартунашен, Сейдишен

L.Margaryan

THE FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF IRANIAN ROOT STEMS -SHEN AND -SHAT IN ARTSAKH OIKONYMS

Toponyms made up of the Iranian root –shat are limited in Artsakh oikonyms, but in essence the root –shat has an active functional and practical application as a toponymic formant. Having studied the oikonyms of Vartashat, Tsagikashat, Arevshat, it becomes obvious that in Artsakh oikonyms the root –shat with the meaning “town” is almost not realized, however, this homonymous unit is actively used in the meaning of “many”, thus becoming an active toponymic formant.

There are approximately 45 toponyms made up of the Iranian root –shen among Artsakh oikonyms.

It is noteworthy that if –shen is attached to proper nouns (name, nickname, generic name), then it stands out as a root and retains its lexical meaning but when it is attached to common nouns, its derivative meaning appears.

Keywords. root-stems –shat, –shen, oikonym, Vardashat, Tsakhkashat, Arevshat, Khonashen, Berdashen, Machkalashen, Skhtorashen, Madatashen, Mewrishen, Sargsashen, Martunashen, Saydishen.

Աշխարհագրական անվանումները բազմալեզու են, և դրանց առաջացումը, լեզվական պատկանելությունը տարբեր ժամանակային շերտերի են հասցեագրվում: Պատմական իրողությունների մշտակա փոփոխությունները, այդ փոփոխություններով պայմանավորված լեզվական շփումները Արցախի տեղանվանական համակարգի բնութագրին որոշակիորեն ազդել են: Եվ ինչպես Արցախի բարբառում, օրինաչափորեն նաև տեղանվանական համակարգի միավորներում իրանական լեզվագոյեցության տարրերն առկա են:

Արցախի՝ իրանական ծագման **šat /շատ** և **-šen/շեն** տեղանվանակազմիչ միավորներով բաղադրված բնականությունների քննությամբ բացահայտվում են այդ եզրերի՝ որպես տեղանվանակերտ միավորների կենսունակության հնարավորությունները: Ե՛վ **շատ**, և՛ **շեն** բառարմատները հայերենում վկայված են դեռևս 5-րդ դարից¹:

Իբրև տեղանվանակերտ միավոր **շատ**-ը առկայացած է որոշակի թվով աշխարհագրական անուններում և առավել տարածված է թագավորների, իշխանների անուններով բաղադրված կառույցներում: Աշխարհագրական տերմինների ժողովրդական բառարանում քննվող միավորի ծագումը կապվում է իրանական *mrwš* բնիմաստով –šat բառին և *prwš* գլխավոր իմաստով է մեկնաբանվում, որն անկախաբար չի գործածվում և հանդես է գալիս միայն աշխարհագրական անունների բաղադրյալ

¹ **Լ. Հովհաննիսյան**, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990, էջ 164:

կազմություններում որպես երկրորդ բաղադրիչ¹: Իրանական լեզուներում նույնպես –šat-ով տեղանուններ կան, բայց, ի տարբերություն հայերենի, այնտեղ այն նախադաս կիրառություն ունի²:

Բառարմատի ստուգաբանությունը Գ. Ջահուկյանը ներկայացնում է համանունային շարքով. 1. *առատ* նշանակությամբ, 2. *ուրախություն*, *բավականություն* իմաստներով, 3. *քաղաք* իմաստով/տեղանուններում/. վերջինս *ուրախ* նշանակությունից ածանցված, փոխաբերացված է համարում³: Բառարմատը համանունային արժեքով է նշում նաև Լ. Հովհաննիսյանը. *առատ* նշանակությամբ՝ ինքնուրույն գործածվող, *քաղաք* իմաստով՝ անկախաբար չկիրառվող, տեղանվանակերտ մասնիկի գործառույթով: Ընդ որում նա **շատ**-ը տարարմատ համանուն է դիտում⁴: Ղափանցյանը նշում է, որ իրանական –šat-ի աշխարհագրական գործառությունը մեռած է, և հայկական տեղանուններում առկա **շատ**-ը հայկական ծագում ու նկարագիր ունի⁵: Լ. Հովհաննիսյանը հավաստում է, որ «արդի հայերենում **շատ**-ը գործուն տեղանվանական ձևույթ է, սակայն այն ընկալվում է *բազում*, *շատ* նշանակությամբ, իսկ գրաբարինը ծագումնաբանորեն կապում են պիլ. –šat/*ուրախ*/ բառի հետ»: Ու նաև հավելում, որ «համոզիչ չի թվում տեղանվանակերտ *շատ* ձևույթի ծագումնաբանական կապը պիլ. –šat/*ուրախ*/ բառի հետ: Ըստ երևույթին **շատ**-ը ենթադրում է այլ ծագում»⁶:

Արցախի բնականուններում տեղանվանակերտ այս ձևույթը չունի լայն աշխարհագրություն: Այսօր բնականվանացանկում վկայված օրինակներից է Հաղբուրթի շրջանի **Վարդաշատ** գյուղը: Գյուղի հին անունը նշվում է **Որթնաշատ**⁷, **Վորդնաշատ**. Բարբառային արտասանությունն էլ փաստում է վերջինիս հավաստիությունը՝ **Վրթնաշատ**: Բայց նրա ծագման հետ կապված շրջանավորվող վարկածները միանշանակ չեն, քանի որ պատմական-աշխարհագրական տվյալները տարակարծությունների հիմք են տալիս: Անվանումը կարող է կապվել խաղողի որթի առատության փաստին. պատմական աղբյուրում կա այսպիսի արձանագրություն. «Այստեղ/ Հաղբուրթում/ հիմնականում խաղողայգիներ են, սակավ են թթայգիները»⁸, նույն աղբյուրում մեկ այլ տեղեկույթ այլ վարկածի հիմք է տալիս՝ որդից առաջացած լինելու մասին. «1877թ. Հաղբուրթում գործում էր մետաքսագործարան, որն ութ ամսվա ընթացքում արտադրում էր 50-60

¹ Э. Мурзаев, *Словарь народных географических терминов*, Москва, 1984, стр. 625.

² Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, նշված աշխ., էջ 134:

³ Գ. Ջահուկյան, *Ստուգաբանական բառարան*, 2010, Երևան, էջ 582:

⁴ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, նշված աշխ., էջ 207:

⁵ Գր. Կանաչյան, *Историко-лингвистические работы, Т II, Изд. Акад. Наук Арм. ССР, Ереван, 1956, стр. 163.*

⁶ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, նշված աշխ., էջ 134:

⁷ Մ. Սարգսյան, Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, « Հայ Էդիթ», Ե., 1996, էջ 70:

⁸ СМОМПК, Выпуск 6, Тифлис, 1888, стр. 170:

փութ մետաքս»¹: Չի բացառվում **Վարդանաշատ**-ի հնարավորությունը. այն նույն արտասանությունը կունենար բարբառում: Եվ սա հիմնավորելի է նրանով, որ հայկական տարածքում **շատ** բաղադրիչով առավել տարածված էին անհատների/թագավորների, իշխանների/ անուններով բաղադրված կառույցները: Տվյալ դեպքում այն պիտի կապվեր Վարդան Մամիկոնյանի անվան հետ: Հայտնի է, որ հայոց մեջ կար նաև **Վարդանանց տուն**, որը ժողովուրդը կոչում էր **Սուրբ Վարդան**: Այն նշվում էր գարնանը և աշնանը որպես սրբի ծննդյան ու մահվան ժամանականշան: Այդ անվամբ վայր նշվում է Հայաստանի տարածքում՝ Ուտիք աշխարհի Գարդմանաձոր գավառում և նույնանուն գյուղ Գր. Խալաթյանցը տեղադրում է Արցախ աշխարհում²: Սա թերևս անվան ստուգաբանության վարկածներից մեկն է:

Այն, որ **Վրրթնաշատ**-ը հին բնակավայր է, հաստատում է նաև լեզվական տեղեկանքը. այդ բնականվան բաղադրիչների մինչտեղանվանական իմաստները մթագնված են, բաղադրիչների տարորշումը միանշանակ չէ, և նրանում, բնականաբար, ավելի վառ է տեղանվանական էությունը:

Ներկայիս **Վարդաշատ**-ը վերանվանում և հնչողական նմանությամբ վերականգնված, գրականացված ձև է՝ զուրկ պատմական հիմքից: Գրեթե բոլոր դեպքերում, երբ ստույգ չէ կամ անտեսվում է պատմական փաստը, և տեղանվան ու նրա բառական նշանակության միջև խզված է կապը, տեղանվան բացատրությունը կատարվում է բառիմաստի պարզ, երբեմն կամայական վերլուծությամբ ու վերականգնմամբ:

Շատ բաղադրիչով այսօր ունենք նորանուն **Ծաղկաշատ** գյուղը, որը պատմական **Վաքա/Վահկա/** գյուղն է³: Նույնանուն գյուղաքաղաք կար Կիլիկիայում՝ Ադանայի նահանգի Քոզանի գավառում, բերդ և գավառակ՝ Լեռնային Կիլիկիայում: Արցախյան **Վաքան** վերանվանվել էր **Ղշատ**, որ նշանակում էր **ավան, բնակատեղի**. մոնղոլները Արցախում **կիշլակ** են անվանել մեծ ու կենտրոնական բնակավայրերը: Մերգեյ Մելքումյանը նշում է, որ ներկայիս գյուղը ձևավորվել է 17-րդ դ. 70-ական թթ.⁴: Սլավա Սարգսյանն էլ հաստատում է, որ դեռևս 1667թ. հիշատակվող **Վաքան** Ղշաղի նախկին անվանումն է, և ներկայիս գյուղը ձևավորվել է մոտակայքում գտնվող **Վաքա/Վահկա/** բնակավայրից վերաբնակության հաշվին⁵: Ներկայումս այն վերանվանված է **Ծաղկաշատ**:

¹ Տե՛ս նույնը, էջ 174:

² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Մելիք Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հակոբյան Թ., հ. 4, Ե.1986, էջ 777:

³ Տե՛ս Մ.Սարգսյան, նշված աշխ. էջ 69:

⁴ Մ.Մելքումյան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ե., 1990, էջ 138:

⁵ Տե՛ս Մ.Սարգսյան, նշված աշխ. էջ 69:

Արցախի բոլոր բնակավայրերն էլ ծաղկաշատ են, ու այսպիսի անվանադրումը տեղանվանական համակարգում պայմանական ու պատահական է դիտվում:

Այս բնականվան նորակոչումն է հաստատում նաև այն, որ երկու բաղադրիչների մինչտեղանվանական իմաստներն էլ ընկալելի են ու հեշտությամբ բաղադրելի՝ **ծաղիկ+շատ**/. վերջինս, բնականաբար, **առատ** նշանակությամբ:

Շատ բաղադրիչով բնականուն առկա է նաև Հաղորթի շրջանում՝ **Արևշատ** անվամբ: **Արևշատ** գյուղի պատմությունն սկսվում է 18-րդ դարից¹: Սլավա Սարգսյանը նշում է, որ գյուղն այդպես անվանակոչվել էր լեռնանունից, որը 19-րդ դարում կրում էր նաև *Արգյունաշ* անվանումը², *Արեգդեմ* նշանակությամբ ու այդ անվան ձևափոխությամբ³: Պատմական մի շրջանում՝ խորհրդային տարիներին, այն վերանվանվել էր **Դուլանլար**: Պարսկերենում *դուլան* նշանակում է լեռան անցք⁴, տարբեր լեզուներում այն որպես տեղանիշ միավոր ունի *հարթավայր, ցածրադիր տարածք, լեռան գոգ, հարթավայր, իջվածք* նշանակությունները⁵, որոնք համապատասխանում են գյուղի աշխարհագրական բնութագրին: 1962թ. օգոստոսի 22-ի՝ աշխատավորների դեպուտատների Հաղորթի շրջսովետի գործկոմի N 182 որոշմամբ առաջարկվում էր գյուղը վերանվանել Նորակերտ⁶, որը սակայն չի ընդունվում և չի հանրայնանում: Անկախության շրջանում՝ 1998թ. հունիսի 26-ի ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին ՀՕ-15 օրենքի համաձայն՝ գյուղն անվանվում է **Արևշատ**, որն իր նշանակությամբ գրեթե նույնանում է պատմական *Արգյունաշ/Արևգյունաշ-Արեգդեմ*/ անվանը և վերջինիս նորակերտ վերաիմաստագրումն է՝ **շատ**՝ առատ նշանակությամբ:

Թեպետ Արցախի բնականվանացանկում **շատ**-ով բաղադրված կառույցները սահմանափակ են, այնուամենայնիվ այն կիրառական է և կենսունակ որպես տեղանվանակերտ մասնիկ: Բայց պիտի ընդգծել, որ Արցախի բնականվանակազմության մեջ *քաղաք* իմաստով **շատ**-ի տեղանվանակերտ գործառնությունը մարած է, և նոր անվանումները փաստում են, որ **առատ** նշանակությամբ գործառնություն համանուն միավորի կենսունակությունն է ակտիվանում:

Իսկ ահա իրանական ծագման **-šen-** բառարմատը առավելապես հաճախական և ակտիվ իմաստագործառնական բնութագիր ունի: Մայրենի

¹ Տե՛ս **Ս.Մելքունյան**, *նշված աշխ.* էջ 267:

² Свод статистических данных, о населении Закавказского края, ч.IV, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.IV, Тифлис, 1886, стр. 334

³ **Ս.Սարգսյան**, *Արցախի բնակավայրերը*, Երևան, 2018, էջ 102:

⁴ Տե՛ս **Զ. Մըքաեթ**, *նշված աշխ.*, էջ 186:

⁵ Տե՛ս *նույնը*, էջ 185:

⁶ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ.1, ց.1, գ. 17:

լեզվում՝ իրաներենում, այն ունի *բնակատեղի* իմաստը¹: Արցախի բնականվանակազմություն մեջ *շեն*-ը ամենաակտիվ տեղանվանակազմիչ ձևույթն է: Հիմնականում հանդես է գալիս տեղանվանական բարդություններում՝ որպես երկրորդ բաղադրիչ: **Շեն** բաղադրիչի տեղանվանակերտման կենսունակության ապահովման կարևոր պայման է նաև մի կողմից՝ բարբառային բառաշերտում **շեն** բառի իմաստային նեղացումը՝ **գյուղ** նշանակությամբ, մյուս կողմից՝ իմաստային ծավալումը՝ **բնակավայր** նշանակությամբ: Արցախի բնականվանացանկում /հին ու նոր/ **շեն**-ով բաղադրված շուրջ քառասունհինգ բնականուն կա: Յուրաքանչյուրն իր կենսագրությունն ունի, և ենթակա է առանձին քննության: Ընդհանրացնելով՝ կարող ենք հաստատել, որ մի շարք բնականուններում **շեն**-ի *բնակավայր* մինչտեղանվանական նշանակությունն աստիճանաբար մթագնվում է, ու բարդությունը բաղադրիչներով վերլուծելը կամ բացատրելը դառնում է աննպատակահարմար, ինչպես՝ **Խոնաշեն**, **Բերդաշեն**, **Մաճկալաշեն**, **Մխտորաշեն**, **Սարուշեն**, **Սպիտակաշեն**, մինչդեռ **Մադաթաշեն**, **Մյուրիշեն**, **Սարգսաշեն**, **Մարտունշեն**, **Սեյդիշեն**, **Վազգենաշեն**, **Մխիթարաշեն** և այլ բնականուններում վերականգնելի է *գյուղ* մինչտեղանվանական նշանակությունը, այսինքն՝ նշյալ անձանց կողմից հիմնադրված կամ նրանց պատվին անվանակոչված գյուղ:

Հատկանշելի է՝ եթե **շեն** եզրն առդրվում է հատկանվանը/ անձնանուն, մականուն, տոհմանուն/, այդ դեպքում **շեն**-ը՝ որպես բառարմատ գիտակցելի է մնում ու պահպանում է իր բառական նշանակությունը, իսկ եթե հասարակ անվանն է բաղադրվում, ապա մեծանում է նրա բառական իմաստի՝ ածանցականի վերածվելու՝ ապանյութականանալու հնարավորությունը:

Շեն մասնիկով բնականվանական կազմությունները հասցեագրվում են տարբեր ժամանակների, բայց նրանց գործածության հաճախականությունը և մեծ ակտիվությունը առավել նկատելի էր ֆեոդալական հասարակարգի, կալվածատիրական ժառանգորդության ժամանակաշրջանում:

Հաշվի առնելով այդ եզրերի գործածական հնարավորությունները՝ կարող ենք նշել, որ թե՛ **շատ**-ը, թե՛ **շեն**-ը Արցախի տեղանվանական համակարգում կենսունակ են և արտադրողական՝ նոր տեղանուններ կերտելու տեսանկյունից: Ու թեև դրանք որոշ տեղանվանակազմություններում դեռևս պահպանում են իրենց բառական նշանակությունը, բայց ակնհայտ է այն իրողությունը, որ քննվող համակարգում այդ բառամիավորները ածանցական նշանակությամբ են կիրառվում՝ որպես տեղանվանակերտ բաղադրիչներ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.թ. դոցենտ Հ.Ս. Ղազարյանը:

¹ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, *նշված աշխ.*, էջ 513: